

*Г.І. Щерба,
канд. філос. наук*

*G.I. Shcherba,
Candidate of Philos. Sci.*

РОЛЬ ЄВРОРЕГІОНІВ І ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА У ФУНКЦІОНУВАННІ СОЦІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ В ЄВРОПІ

Abstract. The article is devoted to the study of the role of euroregions and the specificity of the transborder and euroregional collaboration in the context of the functioning of the social space in Europe. The attention is paid to problems of the development of euroregions as the main component in the state's support of the transborder collaboration.

У зв'язку з масштабним розширенням ЄС на схід і формуванням нового кордону між ЄС та Україною на початку XXI ст. змінюється і формат співпраці як держав, так і прикордонних регіонів включно. Зміна характеру економічних, політичних відносин внаслідок якісних і кількісних змін в структурі ЄС має безпосередній вплив на формування нової системи відносин між регіонами, зокрема прикордонними регіонами України та регіонами країн – нових членів ЄС. Дослідження теоретичних засад євроінтеграційної єврорегіональної політики, розвитку єврорегіональної співпраці прикордонних територій України, застосування прогресивних єврорегіональних інтеграційних моделей, її складових є актуальним і важливим науковим завданням у контексті сучасного динамічного розвитку євроінтеграційного процесу.

У цьому сенсі роль і значення прикордонних територій, прикордонних регіонів набуває ключового значення. Насамперед, важливим є концептуальне обґрунтування головних цілей, принципів і механізмів єврорегіональної інтеграції України, а також визначення інструментів ефективного єврорегіонального співробітництва. Одним з пріоритетів євроінтеграційного напрямку держави є максимальне використання євроінтеграційного досвіду країн Центральної Європи.

Проблемами дослідження прикордонних територій, міжтериторіального та транскордонного співробітництва в Україні почали займатися у кінці 80-х років співробітники Відділення Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України (м. Ужгород), а на початку 90-х – співробітники Інституту регіональних досліджень НАН України (м. Львів), Інституту проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАНУ (м. Одеса), професорсько-викладацький склад Львівського, Ужгородського, Волинського, Донецького національних університетів, Української академії банківської справи (м. Суми) та ін. Із середини 90-х рр. вчені виявляють значну зацікавленість до проблематики транскордонного співробітництва.

тва [1, с. 8]. Наукові дослідження цих проблем здійснюють багато вітчизняних науковців: О. Амоша, П. Беленький, З. Бройде, В. Будкін, Б. Буркінський, О. Вишняков, С. Гакман, М. Долішній, В. Євдокименко, Є. Кіш, М. Козоріз, М. Лендєл, Н. Луцишин, П. Луцишин, В. Ляшенко, Ю. Макогон, М. Мальський, А. Мельник, В. Мікловда, Н. Мікула, І. Михасюк, А. Мокій, В. Пила, С. Писаренко, І. Прибиткова, І. Студенніков, О. Шаблій та вчені інших країн: П. Еберхардт, Р. Федан, Т. Коморніцкі, З. Курч, Т. Лієвські, З. Макела, М. Ростішевські, А., Стасяк, З. Зьола (Польща), Б. Борисов, М. Ілієва (Болгарія), С. Романов, В. Білчак, Л. Вардомський, Й. Зверев (Росія), П. Кузьмішин, Ю. Тей (Словаччина), Д. Віллерс (Німеччина), Р. Ратті, Г.-М. Чуді (Швейцарія) та інші.

Проте багато проблем, які стосуються функціонування регіонів (особливо прикордонних регіонів) України за нових геополітичних умов у контексті розширення ЄС та зміни статусу транскордонного співробітництва регіонів у оновленому Євросоюзі, залишилися не вивченими. Фрагментарність розробок обумовлює необхідність системного дослідження теоретичних і прикладних засад макро- і мезорегіональної інтеграції. Відчувається і потреба в переосмисленні загальної моделі міжрегіонального/транскордонного співробітництва України за нових євроінтеграційних умов. Особливої уваги заслуговує активізація транскордонного співробітництва західних прикордонних регіонів України із східними прикордонними регіонами ЄС-держав Центральної Європи.

Мета статті полягає у з'ясуванні ролі єврорегіональної співпраці в процесі прискорення інтеграції України до ЄС, вивченні діяльності єврорегіонів і проаналізувати єврорегіональну співпрацю та через вивчення експертної думки, дати рекомендації щодо покращення діяльності єврорегіонального співробітництва.

Протягом останніх років в Україні значно активізувалося транскордонне співробітництво у вигляді єврорегіонів. Єврорегіони – вища організаційна форма транскордонної співпраці, що характеризується наявністю системи управління та фінансування цієї діяльності. Єврорегіони створювалися з метою вирішення спільних проблем, зокрема підвищення життєвого рівня населення прикордонних територій, розбудови комунікаційної інфраструктури, співробітництва у сфері економіки, освіти, охорони здоров'я, культури, довкілля тощо. Особливий акцент зроблений на процедурах отримання фінансової допомоги за ініціативами ЄС, національними та регіональними програмами. В ЄС єврорегіони вже сприймаються як суб'єкти міжнародної діяльності. Більшість єврорегіонів має спільну Концепцію розвитку транскордонного регіону з врахуванням європейських, національних та регіональних інтересів. Позитивними прикладами у розвитку єврорегіональної співпраці, як уже згадувалося, можуть бути Німеччина, Чехія, Угорщина та Польща, де єврорегіони створені за периметром кордонів цих держав [2, с. 702].

На кордонах України на даний час створено шість єврорегіонів: "Буг" (Україна, Польща, Білорусь, 1995), "Карпатський єврорегіон" (Україна, Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія, 1993), "Нижній Дунай" (Україна, Молдова, Румунія, 1998), "Верхній Прут" (Україна, Молдова, Румунія, 2000), "Дніпро" (Україна, Росія, Білорусь, 2003) та "Слобожанщина" (Україна, Росія, 2003) (рис. 1).

Рис. 1. Єврорегіони на кордонах України

Нині процес створення нових єврорегіонів на інших територіях України знову активізувався. Так, Сумська область на початку 2007 р. мала підписати документи щодо своєї участі у єврорегіоні "Ярославна", Житомирською облдержадміністрацією вивчається питання щодо доцільності вступу області до єврорегіону "Дніпро", Львівською облдержадміністрацією поновлено розгляд питання доцільності створення єврорегіону "Сян" за участю Львівської області та Підкарпатського воєводства (Польща), подібна робота розпочалася в Донецькій та Луганській областях.

Уже є перші спроби сформувані єврорегіон за участю морських прикордонних територій – пілотна назва "Азов", враховуючи значне поселення греків на узбережжі Азовського моря. Таким чином, можна очікувати, що через певний період весь периметр кордону України буде також охоплений єврорегіональними структурами. Це створить умови уніфікації системи управління (координації) транскордонним співробітництвом відповідно до нормативно-методичного забезпечення ЄС та РЕ.

Слід відзначити позитивний вплив створення єврорегіонів на активізацію транскордонної співпраці та реалізацію низки спільних проєктів. Єврорегіонами здійснено ряд вагомих проєктів та програм, спрямованих на розширення промислової кооперації та створення прикордонної інфраструктури, охорону навколишнього середовища, розвиток місцевого самоврядування та співпраці в гуманітарній сфері.

Дослідження діяльності єврорегіонів за участю областей України і порівняння функціонування єврорегіонів у Центральній та Східній Європі, аналіз статутних документів, організаційних структур та фінансового забезпечення показують, що основними перешкодами для ефективного функціонування української сторони в рамках єврорегіонів є: відсутність системного підходу до організації єврорегіональної співпраці; низький рівень залучення організацій української сторони до діяльності та реалізації цілей єврорегіонів; часто недостатній рівень підготовки кадрів у регіональних органах управління; недостатнє фінансове забезпечення, зокрема, через невідповідність фахівців для розробки заявок щодо залучення коштів міжнародних фінансових структур [2, с. 704].

До проблем ТКС слід віднести і недостатній рівень підготовки кадрів у сфері транскордонного співробітництва. Це значно знижує ефективність діяльності єврорегіонів. Дуже багато залежить від професійного рівня менеджменту єврорегіону і державної підтримки.

Таким чином, аналіз діяльності єврорегіонів за участю областей України, їх організаційної структури показує, що в рамках українських єврорегіонів поки що не вдалось створити ефективно функціонуючої мережі транскордонних інституцій, з розподілом компетенцій та належною координацією їх роботи. Суттєвим недоліком в інституціональному забезпеченні ТКС є недостатній розвиток транскордонного співробітництва на рівні районів та громад. Разом з тим в Європі провідниками такої співпраці виступають саме місцеві органи влади та самоврядування, їх асоціації, громадські організації, підприємницькі структури.

Якщо взяти "Карпатський єврорегіон", то до його складу входять прикордонні адміністративні одиниці п'яти держав – Польщі, Словаччини, Угорщини, України та Румунії. Ця структура охоплює величезну територію площею 142 тис. км², де проживає близько 15 млн. населення. Координувати транскордонну співпрацю в рамках існуючої організаційної структури дуже проблематично.

Діяльність же самого "Карпатського єврорегіону" як організації повинна бути спрямована на вирішення спільних проблем соціально-економічного розвитку Карпатського регіону. Зокрема, це стосується охорони довкілля, розвитку туризму і рекреаційної сфери. Імпульсом до розвитку співробітництва у цьому напрямі повинна стати реалізація положень Карпатської конвенції, яку було підписано у травні 2003 р. у Києві.

Аналіз експертної думки щодо проблем єврорегіонального співробітництва

Як населення Львівщини сприймає створення та функціонування Єврорегіонів? Що вони очікують від єврорегіонального співробітництва, вступу України в Європейський Союз? Це лише невелика частина запитань, поставлених експертній групі кафедри соціології Львівського національного університету імені Івана Франка у лютому–березні 2008 р. Загалом було опитано 240 експертів у м. Львові. Метод дослідження – анкетне експертне опитування. Відбір респондентів – цілес-

прямований, за методом "снігової кулі". Експертів відбирали за професійно-посадовою ознакою: керівник у державному і приватному секторах економіки, державний службовець регіонального рівня, науковець у царині економіки та міжнародних відносин, викладач вищого навчального закладу із науковим ступенем доктора (кандидата) економічних, географічних, соціологічних чи юридичних наук.

Розглянемо оцінки експертів щодо проблем створення та функціонування євро-регіонів та розвитку єврорегіонального співробітництва. Тож першим запитанням нашого експертного дослідження було визначити, як люди поінформовані, що таке єврорегіон. З поданої діаграми видно, що поінформованість людей, на думку експертів, про єврорегіони низька. 84% експертів вважає, що населення України, скоріше, не знає про існування регіонів (рис. 2). І це є очевидним, адже єврорегіони в Україні лише почали утворюватись і ще не набули масового розголосу. Тому інформація про єврорегіони поширюється вкрай погано.

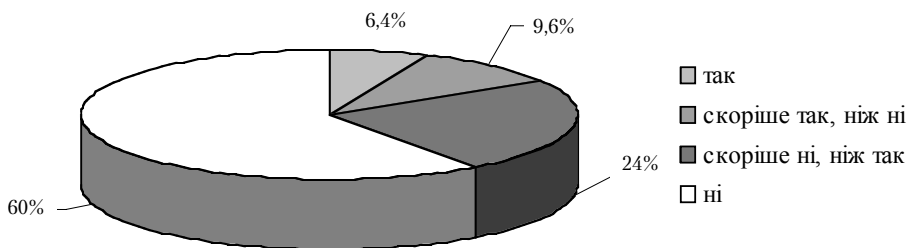

Рис. 2. Поінформованість людей про єврорегіони

Наступним нашим кроком було з'ясувати, яким чином поширюється інформація про єврорегіони, і дати рекомендації щодо способів поширення інформації. З діаграми видно, що найбільше інформацію про єврорегіони, на думку експертів можна отримати із друкованих видань (23%), із спеціалізованої літератури (21%) та з Інтернету (11%) (рис. 3). Тому очевидним є те, що загальній масі людей ця інформація недоступна, адже мало хто буде шукати новинки в Інтернеті чи в бібліотеці. У повсякденному житті мало хто чує про єврорегіони, тому пропонуємо поширювати інформацію про них через засоби масової інформації – радіо, телебачення, друковані видання, які споживає більшість населення. А також доцільно було б запровадити курс навчальної дисципліни "Транскордонне співробітництво" у вищих навчальних закладах.

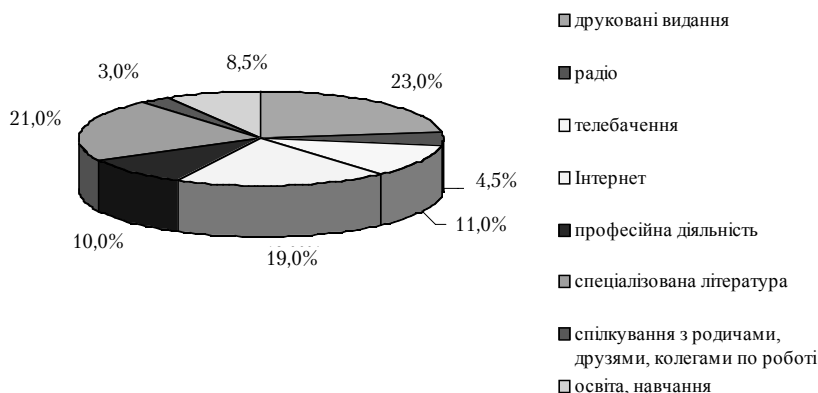

Рис. 3. Способи поширення інформації про євро регіони

Наступним кроком нашого експертного дослідження було визначити, чи сприяє розвиток євро регіонів вступу України до ЄС. Як з'ясувалося, 42% експертів сказали, що розвиток євро регіонів сприяє вступу нашої країни до ЄС (рис. 4). І це очевидно, тому що однією з основних концептуальних засад побудови Об'єднаної Європи є принцип "Європа регіонів". Відповідно до цього, базовим елементом Європейського Союзу як державного утворення будуть окремі регіони, що входять до складу країн-учасниць ЄС, відповідають визначеним критеріям і в цілому є самодостатніми. Отже, акценти у зовнішньому співробітництві мають поступово зміщуватися на регіональний рівень. Також 28% експертів вважає, що розвиток євро регіонів скоріше сприяє вступу України до ЄС, бо ж існує ще багато проблем і невирішених питань, на які варто звернути увагу Україні. Жоден з експертів не зазначив, що євро регіони не сприяють розвитку України. Отже, можна зробити висновок, що чим розвиненіші будуть євро регіони на території України, тим скоріше ми вступимо до ЄС. Євро регіони дадуть зелене світло для вступу до ЄС.

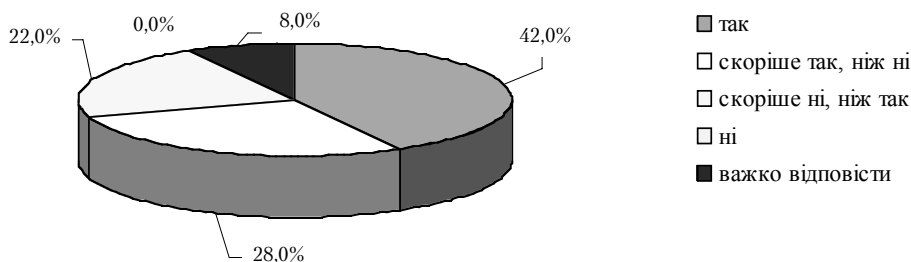

Рис. 4. Чи сприяє розвиток євро регіонів вступу України до ЄС?

При аналізі єврорегіональної співпраці необхідно визначити рівень розвиненості кожного виду співпраці (рис. 5). Найбільш розвинутою сферою єврорегіональної співпраці є туризм. На думку експертів, він розвинутий на 74,6%. Це пояснюється географічним розташуванням, кліматичними особливостями Карпатського єврорегіону. Регіон приваблює до себе туристів кожної пори року на відпочинок у горах та запрошує іноземців на екскурсії по історичних пам'ятках. Другою найбільш розвинутою сферою є культурна сфера (66,0%). Адже даний регіон цікавий тим, що населений етнічними групами і сповнений національного духу і колориту. Економічна сфера розвитку співпраці стоїть на третьому місці (64,6%). Це пояснюється сусідством Карпатського єврорегіону з країнами Євросоюзу, значними покладами корисних копалин. Четвертою сферою за рівнем розвитку співпраці є транспортна сфера (60,6%). Вона почала набирати розвитку у зв'язку із створенням спільних підприємств і концернів.

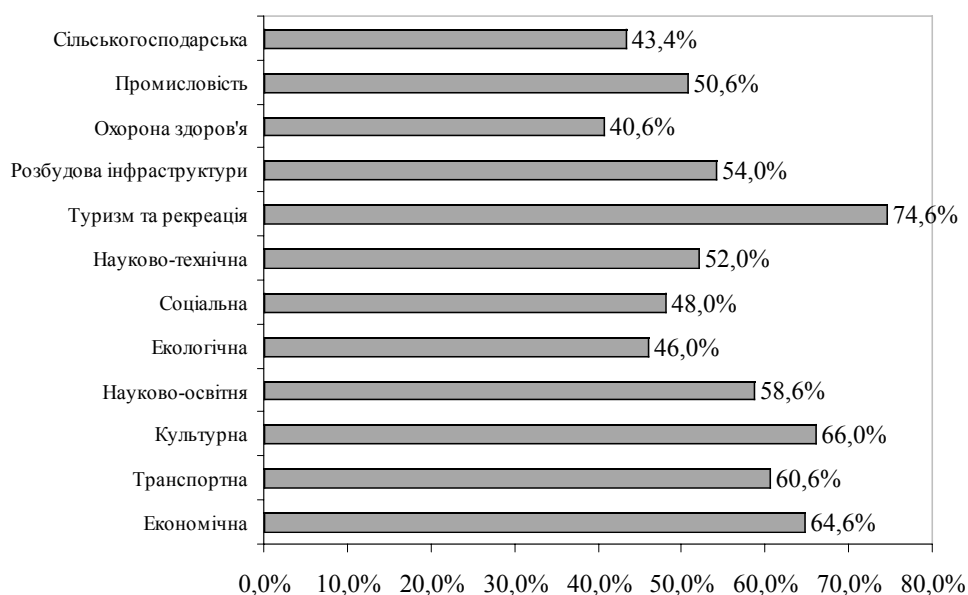

Рис. 5. Розвиток видів співпраці у Карпатському єврорегіоні
(з даного питання респонденти могли вибрати декілька варіантів відповідей)

Розвиненість співпраці у науково-освітній сфері експерти визначили на рівні 58,6%, тому що у нас немає наукової бази навчання іноземних студентів і є недостатнім фінансування сфери освіти. Розбудова інфраструктури, на жаль, в Україні є теж малорозвиненою сферою співпраці, адже прикордонна зона колишнього СРСР не була пріоритетною для розвитку. Ця сфера співпраці сягає лише 54% свого розвитку. Науково-технічна сфера також є недостатньо розвинутою (52%). Зважаючи на

те, що велика кількість наших вчених працює за кордоном, а інша частина не має достатньо забезпеченої матеріально-технічної бази. Восьмою сферою по рівню розвитку співпраці являється промисловість. Вона розвинута на 50,6%. Оскільки теперішня ринкова економіка диктує досконалу конкуренцію, можна стверджувати, що значна частина державних підприємств уже збанкрутіла чи приватизована, а частка приватного бізнесу ще не досить розвинута і не набрала своїх обертів.

Співпраця у соціальній сфері розвинена на 48%. Це спричинено низьким ступенем залучення громадськості до соціального життя Карпатського регіону. В екологічній сфері рівень співпраці становить 46%. Зважаючи на те, що на пострадянському просторі існують значні проблеми з дотриманням природоохоронних вимог, маємо незадовільні показники. Екологія занедбана також через те, що з економічних міркувань Україна розміщує в себе шкідливе виробництво. Співпрацю в сільськогосподарській сфері оцінено в 43,4%. Держава не зацікавлена у підтримці національного виробника, штучно створює умови неможливості розвитку малого та середнього бізнесу. Найслабше, на думку експертів, розвинена галузь охорони здоров'я (на 40,6%). Основна маса населення лікується в державних лікарнях, а державне фінансування є незначним, тому ми отримали такий показник.

Оскільки, євро регіони сприяють вступу України до ЄС, то цікаво було дізнатися, чи позитивно все ж таки євро регіональне співробітництво впливає на розвиток економіки України. У цьому питанні думки експертів збігаються. Експерти вважають, що євро регіональне співробітництво позитивно впливає на економіку України (так зазначає 53,3% експертів) (рис. 6). 37% експертів схиляється до думки, що євро регіони скоріше позитивно, ніж негативно впливають на розвиток економіки України. І лише 3% експертів вважає, що співпраця у межах євро регіону, скоріше, негативно, ніж позитивно впливає на економічний розвиток. Тож не потрібно ідеалізувати євро регіональну співпрацю, адже і тут є підводні камені для економіки країни. Хоча загалом можна стверджувати, що наша гіпотеза підтвердилася: чим більш покращуватиметься розвиток євро регіонального співробітництва, тим більш підвищиться рівень життя населення. Жоден з експертів не сказав, що євро регіональне співробітництво негативно впливає на економічний розвиток країни, тож підстав не розвивати співпрацю у євро регіонах нема.

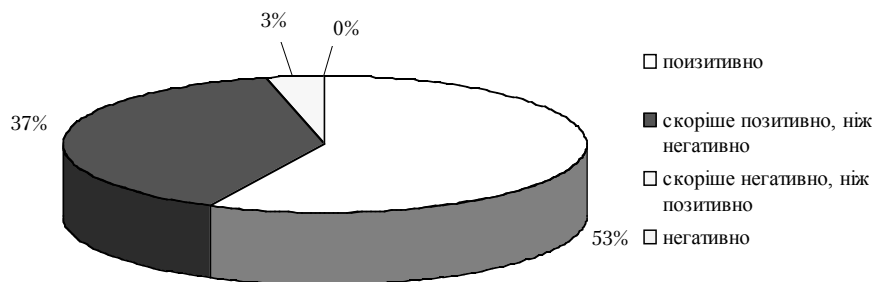

Рис. 6. Як євро регіональне співробітництво впливає на економічний розвиток України

На даний час у євро регіонах існує ряд проблем, які потрібно вирішувати. Для того щоб євро регіони успішніше розвивалися, потрібно визначитися, хто ж повинен сприяти їх розвитку та хто управлятиме регіонами і фінансуватиме їх. За даними експертного дослідження, розвитком євро регіонів повинні займатися всі структури, але найбільше цьому повинні сприяти обласні, місцеві органи управління, за них віддали свої голоси 50,0% експертів (рис. 7). На другому місці стоять державні структури – 22,5% голосів. Також 17,5% експертів вважають, що потрібно створити спеціальні органи управління і вони повинні займатися розвитком євро регіонів, тому що вони є найбільш обізнаними з проблемами регіону. Лише 10,0% експертів вважає, що управлінням та розвитком євро регіонів повинні займатися мешканці даного євро регіону та громадські організації. Це зумовлено тим, що громадськість мало обізнана у справах євро регіону, в якому проживає, а більшість людей взагалі не знає про його існування. Тож нехай обізнані органи управління займаються тим не легким завданням.

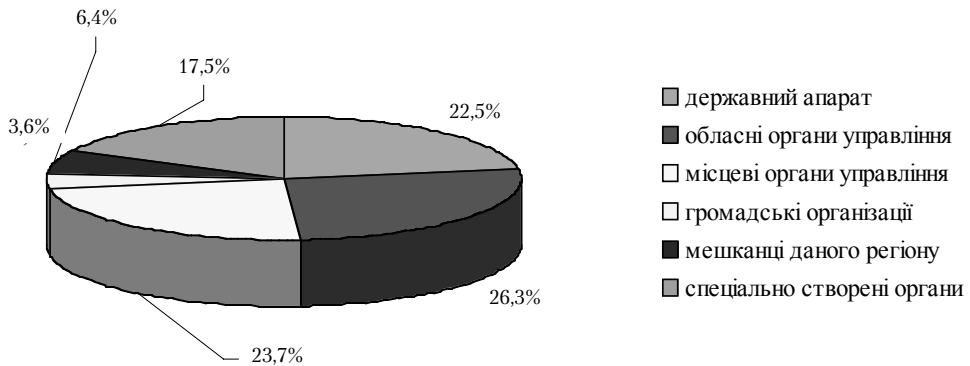

Рис. 7. Хто повинен приймати участь у розвитку євро регіонів

Перш за все, на думку експертів, фінансуванням євро регіонів повинна займатися держава – 32,5% експертів (рис. 8). Україна має виділити кошти із державного бюджету для розвитку євро регіонів та розвитку співробітництва. Якщо держава створить умови для нормального розвитку регіонів, то це означає, що і місцеві органи управління, і спеціально створені органи управління, і закордонні організації розвитку євро регіонів зможуть фінансувати євро регіони, в які входить Україна. Далі за рейтингом йдуть органи управління, місцеві, спеціально створені організації та закордонні програми розвитку євро регіонів. Вони набрали по 15% голосів. Найменш причетними є мешканці даного євро регіону – 7,5% голосів та громадські організації – 2,5%. Тож надію ми ставимо на належне фінансування з боку держави.

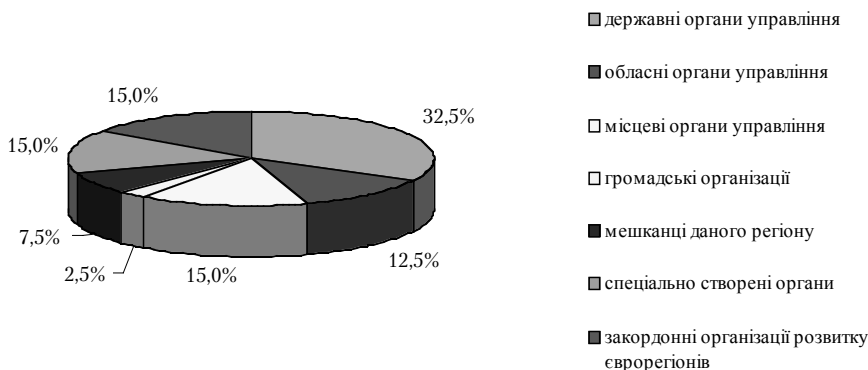

Рис. 8. Структури, які повинні займатися фінансуванням євро регіонів України

Цікаво було дослідити думку експертів про те, що хоче отримати Україна від євро регіонального співробітництва. У відповідях на це запитання думки експертів розпорозилися: 29% експертів сказали, що основною метою розвитку співробітництва є залучення інвестицій, адже збільшення кількості іноземних вкладень сприятиме економічному росту держави (рис. 9). 21% експертів ще раз наголосили на тому, що при покращенні співробітництва у євро регіонах шанси вступу України до Євросоюзу зростають. Значна частка експертів зазначила, що євро регіональна співпраця сприятиме покращенню екологічної ситуації в Карпатському євро регіоні (15%), 12% експертів зазначили, що основною метою співпраці є створення спільних підприємств, 10% – здобуття досвіду у сфері виробництва і управління, 9% – вирішення соціальних проблем і 4% експертів зазначає, що метою євро регіональної співпраці є вирішення гуманітарних проблем. Тож можна зробити висновок, що основний акцент експерти роблять на економічний розвиток євро регіону.

Аналізуючи причини, які гальмують розвиток співпраці євро регіонів, на думку експертів, ми бачимо, що перші три причини, які перешкоджають розвитку євро регіонального співробітництва, пов'язані з політичною ситуацією в державі та рівнем сприяння держави загалом розвитку Карпатського євро регіону. Немає досконало створених органів управління Карпатським євро регіоном, тому й нема досконало розвинених інституцій євро регіонального співробітництва (табл. 1).

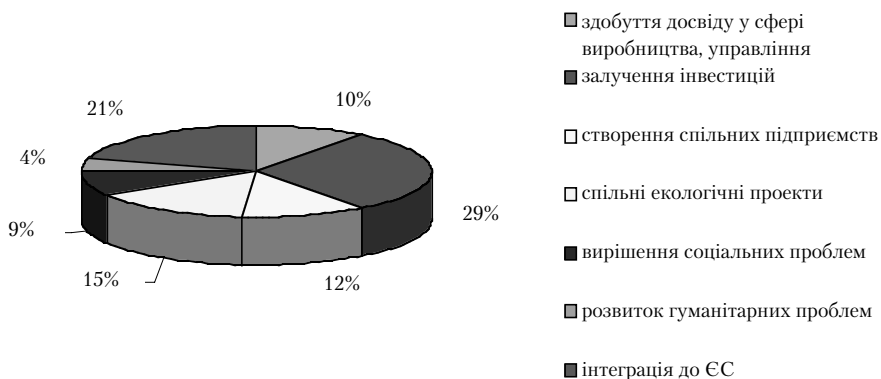

Рис. 9. Основні цілі єврорегіонального співробітництва

Таблиця 1

Причини, які гальмують розвиток єврорегіональної співпраці

Місця	Причини гальмування співробітництва
1	Законодавча неузгодженість
2	Нерозвиненість інституцій єврорегіонального співробітництва
3	Нестабільна політична ситуація
4	Низький ступінь залучення до єврорегіонального співробітництва підприємницьких структур, недержавних установ та громадських організацій
5	Відсутність системного і перспективного підходу до організації єврорегіональної співпраці,
6	Візовий режим перетину кордону
7	Недостатність повноважень регіональних органів влади
8	Неврегульованість правил оподаткування
9	Недостатній рівень фінансової підтримки єврорегіональних проектів
10	Недостатня кількість кваліфікованих кадрів
11	Брак банківських установ

Висновки. У статті наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення проблеми, що полягає у з'ясуванні основних форм та сфер єврорегіонального співробітництва, місця і ролі єврорегіонального співробітництва у сучасній системі міжнародних відносин, соціально-економічних проблем єврорегіонального співробітництва.

Аналіз розвитку транскордонного співробітництва України виявив значні зрушення щодо його активізації та ефективності, тому можна вважати, що зі стадії становлення цей процес перейшов у стадію стабілізації. Для подальшого розвитку ТКС та використання можливостей, які з'являються в нових геополітичних умовах, доцільно продовжувати формувати цілісну систему транскордонного співробітництва в Україні. Це передбачає:

- здійснення заходів з адаптації до стандартів Європейського Союзу та Ради Європи існуючих законодавчих актів України, що забезпечують транскордонне співробітництво, використання досвіду співробітництва країн Центрально-Східної Європи до їх вступу до ЄС;
- сприяння формуванню єврорегіональних структур по всьому периметру кордону, та реорганізації існуючих єврорегіонів на основі формування асоціацій прикордонних територій;
- забезпечення системи підготовки та перепідготовки кадрів з питань транскордонного співробітництва, зокрема шляхом введення відповідних курсів на економічних спеціальностях вищих навчальних закладів та з підготовки спеціалістів з державного управління, а також проведення короткотермінових тренінгів;
- забезпечення системи інформування та моніторингу реалізації транскордонних проектів за Програмами сусідства ЄС;
- створення інформаційних веб-сайтів пропускних пунктів через кордон з наданням даних щодо їх статусу та умов перетину для людей та переміщення товарів;
- розроблення та сприяння реалізації разом з відповідними органами сусідніх держав чи в рамках єврорегіонів спільних концепцій розвитку транскордонних регіонів по всьому периметру кордону.

-
1. Мікула Н. Міжтериторіальне та транскордонне співробітництво : моногр. / Н. Мікула – Л.: ІРД НАН України, 2004. – 395 с.
 2. Державна регіональна політика України: особливості та стратегічні пріоритети: моногр. / за ред. З.С. Варналія. – К.: НІС, 2007. – 768 с.
 3. Студенніков І. Транскордонне співробітництво та його місце в регіональному розвитку / І. Студенніков // Регіональна політика в країнах Європи: Уроки для України / за ред. С. Максименка. – К.: Логос, 2000. – С. 138–167.
 4. Державна програма розвитку транскордонного співробітництва на період 2007–2010 роки : Постанова КМУ від 27.12.2006 р. № 1819.
 5. Шерба Г.І. Соціологічні дослідження розвитку українсько-польського транскордонного співробітництва / Г.І. Шерба // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : зб. наук. пр. – К.: Фенікс, 2007. – Вип. 8. – С. 82–92.

6. Perspektywy przygranicznej współpracy polsko-ukraińskiej w świetle członkostwa polski w unii europejskiej / J. Andreasik, B. Kawalko, E. Kawec-ka-Wyrzykowska, J. Szlachta. – Zamosc. 2003. – S. 45.
7. Pogranicze z Niemcami a inne pogranicza Polski / pod red. Zbigniewa Kurcza. – Wrocław, 1999. – 285 s.
8. Granice i pogranicza nowej Unii Europejskiej. Z badan regionalnych, etnicznych i lokalnych / Red. M. Malikowski, D. Wojakowski. – Krakow: Nomos, 2005. – S. 336.
9. Украинское общество в Европейском пространстве / под ред. Е. Головахи, С. Макеева. – К. : Ин-т социологии НАНУ: Харьк. нац. ун-т им. В.Н. Каразина, 2007. – 274 с.
10. *Головаха Є.* Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження / Є. Головаха, А. Горбачик, Н. Паніна – К.: Ін-т соціології НАН України, 2006. – 142 с.